

'Er is hier werk': hoe drijfveren van vrouwen de handel ontmythologiseren

Ruth Hopkins

1. Een harde grens

'Ik ontmoette Silda weer in april 2005. Ze woonde in het zuiden van Albanië. Enkele maanden eerder was zij Griekenland uitgezet. Met behulp van 'vrienden' die haar tegen betaling voorzagen van een vals paspoort en transport was ze de grens tussen Macedonië en Griekenland overgestoken. In Athene had ze haar 'vriend' weer ontmoet. Ze was aan de slag gegaan als sekswerker in een bar. Na een week had de politie haar gearresteerd en vervolgens gedeporteerd. Voor ze uitgezet werd, ondervroegen ze haar.

'Wat kwam je hier doen?'

'Werken. Er is hier werk.'

'Maar je mag hier niet werken.'

'Maar er is hier werk,' hield Silda vol.

Silda werd opgenomen als illegale vreemdeling in het registratiesysteem van het Schengen-gebied, ze zou geen enkel EU-land meer in kunnen komen. Terug in Albanië merkten de douanebeambten haar aan als slachtoffer van vrouwenhandel en stuurden haar door naar de IOM. Een tweede keer kwam ze terecht in het rehabilitatie en reïntegratie traject, maar dit keer in een andere stad. Ze kreeg onderdak en een baan bij de administratie van de gemeentelijke vuilophaaldienst. In korte tijd maakte ze zich het werken met computer, internet en email eigen. Maar in Albanië blijven, dat kwam simpelweg niet voor in haar toekomstplannen. Silda wandelde langs de zonnige boulevard van het kuststadje, zonnebril bovenop haar hoofd: 'Ik heb een driejarige zoon en een familie die me financieel nodig heeft. Ik blijf niet in dit land, er is geen werk, geen geld. Ik ben hier niet vrij.' Silda was vastberaden. De Griekse politie legde haar uit dat ze een stempel in haar paspoort zou krijgen waardoor ze nooit meer het land in zou kunnen komen. Ze lachte, schoof de zonnebril weer voor haar ogen en zei: 'Wacht maar af, we zullen nog wel zien.'" (Hopkins, 2005, 252-253)

Silda Kleja, een 23-jarig slachtoffer van mensenhandel keerde in februari 2003 vanuit Nederland terug naar Albanië, haar land van herkomst. Ze kwam terecht in een hulpverleningsprogramma voor slachtoffers van mensenhandel van de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM). Na verloop van tijd

koos ze er voor weer te gaan werken in de prostitutie in Tirana. Enige tijd later maakt ze ‘gebruik’ van enkele dubieuze pooiers en tussenfiguren om naar Griekenland te gaan om daar te werken.

Ondanks de betrokkenheid van hulpverleningsorganisaties in Nederland en Albanië, verkoos Silda het onveilige prostitutiewerk in de Albanese hoofdstad en illegale arbeidsmigratie naar Griekenland boven een veilig bestaan binnen de kaders van de door IOM voorgestane ‘rehabilitatie en reïntegratie’.

Begin november 2005 publiceerde ik *‘Ik laat je nooit meer gaan’* een boek over vrouwenhandel in Nederland, met een verslag van een diepgaand onderzoek naar de lotgevallen van Silda. Naast haar verhaal, komt de zaak van een Bulgars minderjarig meisje dat naar Nederland werd verhandeld ook aan bod, alsook een Nederlandse mensenhandelaar en twee Amsterdamse politieagenten. In dit essay zal ik alleen ingaan op de situatie van Silda. Silda’s casus is natuurlijk niet representatief voor alle slachtoffers van vrouwenhandel en moet ook niet zo worden opgevat. Maar zij vertegenwoordigt evenmin een geïsoleerd ‘geval’. Mijn eigen en ander onderzoek ondersteunen de analyse dat de wetgeving, het beleid en de uitvoeringspraktijk van de mondiale en nationale aanpak van mensenhandel tekort schieten als het gaat om de bescherming van mensenrechten van de vrouwen (onder meer: Andrijasevic 2004, O’Connell & Anderson 2006, Nijboer & Hopkins 2003, Nijboer 2003, Hopkins 2005, Kapur 2005 & 2005b, Berman 2003 & 2006, BNRM 2002, 2003, 2004, 2005).

Mensenhandel kan op macroniveau worden geanalyseerd als een crimineel, economisch, mensenrechtelijke, morele, migratie en als arbeidsrechtelijk fenomeen, alsook een probleem van de openbare orde (van Doorninck 2006; Wijers & Lap-Chew 1999). Mensenhandel beschrijft een complex proces¹ dat zich afspeelt in verschillende landen, met verschillende actoren die een rol spelen. De bestrijding van mensenhandel lijkt op het eerste gezicht een doelstelling waartegen niemand bezwaar kan hebben. Maar, mensenhandel kan op allerlei manieren worden geanalyseerd, waarbij Alpes waarschuwt kritisch te zijn ‘wiens problemen’ tot een bepaalde analyse leiden (Alpes 2007, 3).² Ik zal aan de hand van mijn veldwerk en literatuurstudie uiteenzetten dat de wetten en maatregelen die ingezet worden om mensenhandel tegen te gaan, de belangen van vrouwen als Silda niet voorop stellen. De nationale en internationale aanpak van mensenhandel is gestoeld op een *crime-control* benadering. De vraag is of deze benadering eigenlijk wel tot gevolg heeft dat mensenhandel wordt teruggedrongen, of dat het wellicht veel eerder gericht is op de bescherming van de belangen van de staat. Die vraag is alleen al interessant, gezien de omvangrijke investering door staten en internationale organisaties in de bestrijding van het fenomeen en de in verhouding maar matige resultaten. De oorzaak van deze discrepantie is mijns inziens een gebrekkige analyse van het fenomeen mensenhandel. In dit essay hoop ik aan te tonen dat de strafrechtelijke benadering van mensenhandel de slachtoffers van mensenhandel niet

helpt en dat er veel eerder gekeken moet worden naar de economische en arbeidsrechtelijke aspecten. Mensenhandel zou moeten worden beschouwd als een vorm van arbeidsmigratie. Het aspect van het vergaren van een redelijk inkomen wordt niet of nauwelijks betrokken in initiatieven ter bestrijding van mensenhandel.

2. Verkenning van basisbegrippen en vooronderstellingen

Silda's keuzes en beslissingen nadat zij was teruggekeerd naar Albanië roepen vragen op. Waarom koos Silda weer voor prostitutiewerk? Wat zegt haar keuze over de internationale en Nederlandse aanpak van mensenhandel? Een veelgehoorde en voordehandliggende verklaring is dat ze getraumatiseerd was en bijgevolg niet in staat verstandige keuzes te maken. Die vooronderstelling wordt sterk bepaald door visies op prostitutie. Bijvoorbeeld Zweden (Swedish Ministry of Industry 2004) en de Verenigde Staten (US State Department 2004), maar ook de VN-rapporteur voor mensenhandel (annual report 2005) beschouwen prostitutie per definitie als slavernij en onderdrukking van de vrouw.³ Het werk en de uitbuiting van de werknemer vallen volgens dit uitgangspunt samen. Volgens dit zogenoemde abolitionistische standpunt moet prostitutie dan ook worden verboden en uitgebannen.⁴ Een prostituee is vanuit die optiek altijd een slachtoffer van geweld en moet tegen zichzelf in bescherming worden genomen.

Hoewel Silda inderdaad de nodige traumatische situaties heeft meegemaakt, is het abolitionistische standpunt niet het uitgangspunt van dit essay. Bij beantwoording van de vraag waarom zij bij terugkeer in haar land koos voor prostitutiewerk, zal er een onderscheid worden gemaakt tussen het werk en de uitbuiting. Prostitutie beschouw ik als een vorm van werk en prostituees als sekswerkers die aanspraak moeten kunnen maken op mensenrechten en arbeidsrechten. Kortom, ik maak een onderscheid tussen vrijwillige en gedwongen prostitutie. In het academische discours over prostitutie vertegenwoordigt dit beginsel het morele spiegelbeeld van het abolitionistische standpunt, waarbij prostitutie zoals gezegd, een vorm van vrouwenonderdrukking is.

De idee van een emancipatoire sekswerker lag ten grondslag aan de in 2000 in Nederland ingevoerde legalisering van prostitutie.⁵ De politiek achtte het van belang de keuzevrijheid en seksuele zelfbeschikking van de vrouw te erkennen, maar tegelijkertijd uitbuiting en mishandeling in de branche tegen te gaan (Hopkins 2005, 166; de Vries 1999). Voor een overzicht van de totstandkoming van die wetgeving, de discussie over prostitutie en een kritische analyse van de gebrekkige uitvoeringspraktijk, zie onder meer Wijers en Havemans (2001) en van Zeijl (2001).⁶

Silda wordt voorts geacht in staat te zijn rationele keuzes te maken. Deze vooronderstelling sluit aan bij de rationele keuze theorie (Coleman 1990). Criminoloog Nijboer (2003) werkte de rationele keuzetheorie verder in relatie tot mensenhandel. De rationele keuzetheorie, zo stelt hij, gaat uit van een aantal vooronderstellingen: 'op een bovenindividueel niveau wordt uitgegaan van (illegale) markten en op individueel niveau van (sociale) ruilsituaties binnen marktverhoudingen. Op bovenindividueel niveau zijn er bijvoorbeeld markten van vraag en aanbod van (illegale) prostitutie. Op individueel niveau bestaan er ruilsituaties tussen bijvoorbeeld ronselaars en potentiële slachtoffers, of tussen prostituees en klanten. Het individuele en het bovenindividuele niveau zijn met elkaar verbonden, doordat het geheel van individuele keuzes invloed heeft op structurele verhoudingen, die omgekeerd ook weer de individuele keuzes beïnvloeden. (...) Actoren ruilen het recht om over bepaalde zaken te kunnen beschikken voor het recht om over andere zaken te kunnen beschikken. (...) Wanneer een slachtoffer van mensenhandel ingaat op een aanbod van een ronselaar kan dat eveneens worden opgevat als een keuze in een ruilsituatie.' (Nijboer 2003, 12-13). Zoals gezegd, zal dit essay zich vooral toespitsen op de situatie van Silda na haar terugkeer naar Albanië en kan niet worden gezegd dat zij een rationele keuzes maakte toen zij als 14-jarige werd ontvoerd (zie hoofdstuk 3). Keuzes, transacties en ruil kunnen niet plaatsvinden als er sprake is van een ontvoering.

Als laatste punt in het kader van de verkenning van de vooronderstellingen die het discours over vrouwenhandel beïnvloeden, een kritische kanttekening over het gebezigde woordgebruik. In wetten en maatregelen en in het discours – vooral in de media – wordt er consequent gerefereerd aan *slachtoffers* van mensenhandel. Hoewel ik hier niet wil ontkennen of relativiseren dat de (mensen) rechten van migranten veelal op grove wijze worden geschonden in het proces van mensenhandel, heb ik wel moeite met het woord slachtoffer. De term roept een beeld op van een willoze onderdrukte en hulpeloze vrouw, een object bijna. Paradoxaal was het de vrouwenbeweging die volgens Kapur (2005a, 95; Hopkins 2005, 229) the *victim subject* in het leven riep met hun campagne tegen geweld tegen vrouwen. De achterliggende gedachte was dat door vrouwen te presenteren als slachtoffers, eenheid en solidariteit zouden ontstaan. Alle vrouwen over de hele wereld voelden immers – direct of indirect verbonden door hun vrouwzijn – hetzelfde. Alleen al het diepe schisma in de vrouwenbeweging over aard van prostitutie – is het sekswerk of vrouwenonderdrukking? – toont aan dat dit niet het geval. Maar door die verankering van het slachtoffer in het discours over mensenhandel heeft alleen een *slachtoffer* recht op bescherming van zijn/haar mensenrechten. De focus komt hierdoor te liggen op het slachtoffer van een misdaad, in plaats van de rechten van migranten. Ik zal evenwel de terminologie hanteren van slachtoffer van mensenhandel, omdat dit nu eenmaal ingeburgerde begrippen zijn geworden en een nieuw begrippenapparaat onnodig verwarrend is, eerder een onderwerp voor een nieuw essay.

3. De wet en de cijfers

Cijfers

Harde cijfers over de totale omvang van mensenhandel, zowel nationaal als mondiaal, zijn er eigenlijk niet. Volgens de Stichting Tegen Vrouwenhandel (STV), een organisatie die is belast met de nationale registratie van slachtoffers van mensenhandel, waren er in 2004 405 slachtoffers van mensenhandel bij hen geregistreerd (51 daarvan hadden de Nederlandse nationaliteit) en in 2005 waren dat er 425.⁷ Deze harde cijfers – die slechts het topje van de ijsberg zouden zijn – omtrent aantallen contrasteren met de schattingen van het aantal mensen dat wereldwijd slachtoffer zou worden van mensenhandel. De Nationaal Rapporteur Mensenhandel, die in 2000 werd aangesteld om de aard en omvang van mensenhandel in Nederland in kaart te brengen, schatte dat er 3500 slachtoffers van mensenhandel in de seksindustrie waren in Nederland in het jaar 2000 (BNRM 2003; van Dijk 2002⁸). In 2003 vonden er 42 opsporingsonderzoeken naar mensenhandel plaats en werden er 148 verdachten met succes vervolgd door het OM. Tussen 2000 en 2003 stonden 625 zaken bij het OM ingeschreven waarin er sprake was van verdenking van mensenhandel, de rechter handelde 328 zaken af (BNRM 2005).

Ook internationaal zijn er schattingen. Volgens de Verenigde Staten zijn er jaarlijks wereldwijd 600.000 tot 800.000 slachtoffers van mensenhandel (US State Department 2006). De IOM schat dat er tenminste 500.000 Oost-Europese ‘seksslavinnen’ in West-Europa werken (IOM 1998). Volgens de kinderrechtenorganisatie Save the Children is het probleem nog groter. Er zouden wereldwijd 1,2 miljoen kinderen slachtoffer zijn van mensenhandel (International Save the Children Alliance, 2004, blz 6). Het is onduidelijk waar deze schattingen op zijn gebaseerd.

Wetgeving

Nederland heeft, mede op basis van internationale verplichtingen, wetten aangenomen en voorzieningen gecreëerd in het kader van de bestrijding van mensenhandel. Belangrijke instrumenten zijn: het VN-protocol, de daarop gebaseerde strafbaarstelling van mensenhandel en de vreemdelingenrechtelijke voorziening voor slachtoffers van mensenhandel.

Het VN Protocol inzake Preventie, Bestrijding en Bestrafing van Mensenhandel, in het bijzonder Vrouwenhandel en Kinderhandel,⁹ (verder te noemen: het VN-Protocol) hoort bij het VN Verdrag ter Bestrijding van de Georganiseerde Misdadaad.¹⁰ Dat verdrag heeft naast het mensenhandel protocol twee andere protocollen; het protocol inzake mensensmokkel en het protocol inzake de handel in kleine wapens.¹¹ Artikel 3a van dit protocol geeft een definitie van mensenhandel, dat in Nederland onderdeel is gaan vormen van de rechtsorde door middel van het artikel 273 F van het Nederlandse wetboek van strafrecht.

Artikel 3a velt geen oordeel over prostitutie en laat het aan de lidstaten hoe zij dat regelen (Rijken 2003, 67).

Nederland ondertekende het VN-Protocol in 2000 en ratificeerde het in 2005. Het delict mensenhandel is opgenomen in het wetboek van strafrecht (artikel 273F) en omvat niet alleen uitbuiting van mensen in de seksindustrie,¹² maar alle vormen van sociaal-economische uitbuiting, ook in andere sectoren van de arbeidsmarkt. Met de uitbreiding van de definitie gaf de Nederlandse regering gehoor aan de verplichtingen van het VN-Protocol. Op grond van dit Protocol en de Nederlandse wet is het, kort samengevat, strafbaar een ander uit te buiten met het oogmerk er aan te verdienen. Die uitbuiting kan plaatshebben in de prostitutie, maar dat hoeft niet. Ook gedwongen of verplichte arbeid of diensten, slavernij en met slavernij of dienstbaarheid te vergelijken praktijken en de handel in organen vallen tegenwoordig onder mensenhandel.

De term vrouwenhandel verwijst meestal naar uitbuiting in de seksindustrie, omdat dit in de overgrote meerderheid vrouwen betreft. Mensenhandel refereert aan de bredere definitie. Omdat mijn onderzoek plaatsvond voor de invoering van de brede definitie en omdat het onderzoek gericht was op vrouwen die werden uitgebuit in de seksindustrie, refereer ik in dit essay met mensenhandel meestal aan de uitbuiting van vrouwen in de seksindustrie.

In de Nederlandse vreemdelingenwet is er een specifiek regeling voor slachtoffers van mensenhandel. Op grond van het hoofdstuk B9 van de vreemdelingencirculaire kunnen slachtoffers aanspraak maken op een tijdelijke verblijfsvergunning, die ophoudt als de daders zijn veroordeeld. Op grond van de B9-regeling hebben slachtoffers rechten en plichten. Als zij melding maken van mensenhandel bij de politie, hebben ze in principe recht op een zogenoemde 'bedenktijd' van drie maanden waarin ze de voor- en nadelen van het doen van aangifte kunnen overwegen. Besluit een slachtoffer tot aangifte en vindt justitie vervolgens aanknopingspunten voor de vervolging van de daders, dan mag het slachtoffer in Nederland blijven voor de duur van de rechtszaak tegen de mensenhandelaar. Het slachtoffer wordt geacht op te treden als getuige in de rechtszaak tegen die dader(s). Als de daders onherroepelijk zijn veroordeeld, dan moet de verhandelde migrant weer terug naar huis, tenzij hij of zij op dat moment al drie jaar in Nederland verblijft, dan verkrijgt hij/zij een recht op een permanente verblijfsvergunning.¹³ Onlangs maakte staatssecretaris Albayrak bekend dat slachtoffers van mensenhandel in de toekomst ook aanspraak kunnen maken op een verblijfsvergunning op grond van humanitaire redenen,¹⁴ maar wanneer die maatregel precies wordt ingevoerd is nog onduidelijk. Van de 405 vrouwen die de STV in 2004 registreerde, hebben maar 55 een B9-verblijfsvergunning gekregen. In het jaar 2005 hebben 72 en in 2006 kregen 61 vrouwen een verblijfsvergunning.¹⁵

4. Het verhaal van Silda Kleja

Van eind november 2003, toen ik Silda Kleja voor het eerst ontmoette in een opvanghuis in Eindhoven tot en met april 2005 heb ik het leven van Silda geobserveerd en onderzocht. Ik had twee doelen voor ogen tijdens het onderzoek naar Silda's situatie. In eerste instantie was het belangrijk om een vertrouwensband te scheppen zodat zij haar hele verhaal kon en wilde doen. Dit hield in dat ik simpelweg veel tijd met haar doorbracht. Toen zij nog in Nederland was, heb ik haar twee keer geïnterviewd. Een jaar later ben ik naar Albanië gegaan om haar te bezoeken. Ik heb haar in 2004 nog tweemaal bezocht (gedurende een periode van twee weken en een maand). Gedurende het half jaar dat ik in Albanië woonde in 2005 (van januari tot mei), heb ik haar eveneens vele malen gesproken en gezien. Het tweede doel was dat ik de door haar gepresenteerde feiten en gebeurtenissen wilde verifiëren. Dit hield in dat ik haar verhaal staafde aan de hand van schriftelijke en mondelinge bronnen. Onder meer: in Nederland heb ik de politieagenten die haar aangifte hebben opgenomen gesproken, de aangifte gelezen, alsook de officier van justitie, hulpverleners en haar advocaat gesproken. Deze personen gaven mij inzage in politiedossiers, gerechtelijke stukken en andere schriftelijke informatie. In België heb ik gesproken met een agent die contact met haar had gehad. In Albanië heb ik haar familie, vrienden, pooiers, klanten, hulpverleners gesproken. Ook ben ik naar de plekken gegaan waar zij naartoe was gebracht voor ze naar Italië werd gesmokkeld. De door haar beschreven details klopten. Ook bleken de mensenhandelaren nog actief. Ik sprak de broer van de mensenhandelaar die haar ooit naar Nederland bracht. Hij vertelde me dat zijn broers nog steeds wonen en werken in Florence.

Ik ben tijdens mijn onderzoek niet uitgegaan van een sociologische of andere (rechts-) wetenschappelijke theorie of onderzoeksmethodologie. De afbakening van het onderzoeksonderwerp werd gevormd door Silda zelf, het ging me om het deels reconstrueren en observeren van haar leven, ondersteund door relevante literatuur. Het onderzoek naar haar zaak was gebaseerd op onderzoeksjournalistieke principes, die inhouden dat ik, om een metafoor van een docent onderzoeksjournalistiek¹⁶ te gebruiken, een groot visnet uitgooide om zoveel mogelijk informatie te vergaren, de vangst binnenhaalde en vanuit de vergaarde informatie een verhaal construeerde op basis van 'harde feiten'. Het verzamelen van harde feiten houdt in dat ik de details van haar zaak – daar waar mogelijk – verifieerde, uitgaande van het journalistieke adagium 'één bron is geen bron'. Om te achterhalen wat er feitelijk plaatsvindt in geval van mensenhandel, is kwalitatief en langdurig onderzoek nodig.

De 'zaak Silda Kleja'

Toen Silda Kleja 14 jaar was, werd ze in haar dorpje Grash in het Noorden van Albanië ontvoerd door een groep mannen die haar naar Griekenland brachten,

waar zij werd gedwongen tot prostitutie. Na een half jaar deed de politie een inval en werd Silda de Grieks/Albanese grens overgezet. Haar familie woonde in het onherbergzame noorden van Albanië. In dat gebied reguleerde de zogenoemde 'Kanun'¹⁷ lange tijd de verhoudingen tussen de *farefis*, de clans. Hoewel het nu niet langer strikt wordt nageleefd, hebben de gebruiken wel invloed op de samenleving in het Noorden. In de Kanun staan ongeschreven wetten die de familie-eer en bloedwraak reguleren, centraal. Door terug te keren uit Griekenland zonder man, schond Silda dit gewoonterrecht.¹⁸ Silda's ouders besloten haar vanaf dat moment niet meer het huis uit te laten.¹⁹ Zij moest zorg dragen voor het huishouden. Uit vrees dat haar weer iets zou overkomen, mocht zij niet meer de deur uit. Om aan deze situatie te ontsnappen, maakte Silda een vluchtplan met een jeugdviend uit het dorp. De vriend 'verkochte' deze informatie echter aan Petraq Mezini, een man die samen met een aantal neven, vrouwen ronselde in het gebied waar Silda woonde. Hij ontvoerde haar en bracht haar naar Shkodra, de grootste stad in het noorden van Albanië. Daar zat zij een maand lang opgesloten boven een restaurant van de Mezini familie. Na een maand brachten ze Silda naar Italië, waar zij in Florence op straat moest werken als prostituee. Dat deed ze anderhalf jaar, waarop de organisatie verhuisde naar België, maar na drie maanden vertrokken ze ook daar weer vanwege toenemende politiecontroles om in november 1999 in Amsterdam neer te strijken. De groep Albanezen huurde een woning in de Oosterparkbuurt. Silda werd, samen met twee andere vrouwen, aan het werk gezet, afwisselend op de tippelzone aan de Theemsweg in Amsterdam en op de Utrechtse prostitutieboten. In 2001 ontmoette Silda een Afghaanse man op de tippelzone. Hij werd haar vriend. Op 18 mei 2001 hielp hij haar ontsnappen aan de Albanese pooiers. Vanaf die datum woonde zij met hem samen.

De politie

Op een aantal momenten tijdens haar verblijf in Nederland kwam Silda in contact met de Nederlandse politie. Begin 2001 controleerde de politie haar valse Italiaanse identiteitspapieren in Utrecht en zij werd meegenomen naar het politiebureau voor verhoor. Ze verklaarde dat ze vanuit Italië naar Nederland was gekomen om te werken in de prostitutie voor wat extra geld. Ze maakte geen melding van mensenhandel of geweld, uitbuiting. De officier van justitie plaatste haar in vreemdelingendetentie vanwege het bezit van valse papieren. Na drie maanden kwam ze vrij vanwege een vormfout in de procedure, waarop ze meteen de Albanezen belde die haar ophaalden en weer aan het werk zetten op de tippelzone.

Tien dagen na haar ontsnapping aan de Albanese pooiers, op 28 mei 2001, deed Silda wel aangifte van mensenhandel bij de Amsterdamse Jeugd en Zeden Politie (JZP). Ze registreerden haar verhaal en zeiden haar dat ze later nog eens terug moest bellen over een verblijfsvergunning. Maar die kwam er niet. Politie noch justitie hebben de aangifte opgevolgd. De 'zaak Kleja' zoals

het later ging heten bij politie en justitie, bleef letterlijk op de plank liggen,²⁰ en werd niet verder onderzocht. Desgevraagd liet een woordvoerder van de Amsterdamse politie weten: 'Het ligt aan haar opereren. Dat was niet zo handig. Ze trekt pas aan de bel als ze in de problemen zit. Ze gebruikte verschillende namen en identiteiten, dat tastte haar geloofwaardigheid aan. Bovendien heeft ze niet gezegd dat ze ook in België had gewerkt. Dat geeft de politie het gevoel in de maling te worden genomen.'

Toen Silda anderhalf jaar later met haar zoontje in een opvanghuis terecht kwam, vanwege mishandeling door haar gewelddadige vriend, werd haar meteen geadviseerd terug te keren naar Albanië. Vlak voor vertrek, eind december 2002, kwam ze echter een derde keer in contact met de Amsterdamse politie. Dit keer kwamen zij naar haar toe, met drie ordners met foto's van de Albanese groep mannen die haar naar Nederland had gehaald. In 2001 en 2002 startte de Unit Mensensmokkel/-handel, een multidisciplinair team van Amsterdamse onderzoekers en de Koninklijke Marechaussee een grootschalig onderzoek naar georganiseerde Albanese criminaliteit onder de codenamen 'Olympia', 'Bergeit' en 'Arbiter'. Er kwamen tien met elkaar samenwerkende bendes in beeld. Silda werd gevraagd de mannen op de foto's te identificeren. De 'zaak Kleja' werd weer van de plank gehaald. Enkele maanden later werden ruim honderd verdachten gearresteerd, onder wie een van de pooiers van Silda, die overigens voor drugshandel en niet voor vrouwenhandel een gevangenisstraf kreeg opgelegd. Hoewel Silda meewerkte met de politie, kreeg ze evenwel geen verblijfsvergunning. De onderzoeker die haar verhoorde, verklaarde: 'Ze zat niet te liegen. Maar ik had het gevoel dat ze niet alles vertelde. Wie was die Petraq bijvoorbeeld? Hij is nooit gesignaleerd in de buurt. Over Berti en Artan (twee andere pooiers, RH) wisten wij veel meer dan dat zij ons vertelde. Het verhoor met Silda leverde 'een spanningsveld' op in haar verklaringen.'

Terugkeren naar Albanië

Silda keerde begin 2003 met haar kind terug naar Albanië. Zij was 23 jaar en haar zoon was zes maanden. Zij werd in haar terugkeer ondersteund door de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM), een intergouvernementele organisatie die (onder meer) 'humane en ordelijke migratie' voorstaat en in het kader daarvan allerlei terugkeerprojecten heeft voor migranten. Silda kwam terecht in het internationale (hulp) programma van de IOM voor teruggekeerde slachtoffers van mensenhandel. 'Rehabilitatie' en 'reïntegratie in de maatschappij' zijn de sleutelwoorden van het programma. In Tirana kregen Silda en haar zoontje een plek in een opvanghuis voor teruggekeerde slachtoffers van mensenhandel. De vrouwen van het opvanghuis kregen medische en psychosociale hulp aangeboden. Er was kinderopvang geregeld voor haar zoontje, opdat Silda kon werken. Silda kreeg een baan in een bistro voor 100 euro per maand. Na acht maanden zorgde de IOM voor een appartement voor haar waar zij met haar zoontje en twee andere teruggekeerde slachtoffers konden wonen.

Echter, een jaar na haar terugkeer koos zij ervoor alle banden met de IOM te verbreken. Ze zei hier zelf over: “De IOM mensen willen me alleen weer opsluiten. Ik moet elke dag om elf uur ‘s avonds binnen zijn, ze bellen me elke dag om te vragen waar ik ben. Ik mag van hen niemand vertellen waar ik woon, ik mag daar zelfs mijn familie niet ontvangen. Weer word ik opgesloten en gecontroleerd, ik wil gewoon vrij zijn’ (Hopkins 2005, 16-17). Januari 2004 bezocht ik Silda in Tirana. Zij was gestopt met haar werk en huurde zelfstandig een appartement in de stad, samen met twee vrouwen die ze in het opvanghuis van de IOM had leren kennen. De drie vrouwen werkten als prostituee in een schimmige bar in Tirana. Ik bleef Silda gedurende een periode van anderhalf jaar volgen. Zij werkte een half jaar in Tirana voor Mario, de uitbater van de bar/bordeel. De Albanese politie pakte haar meerdere keren op, op grond van verdenking van prostitutie, een strafbaar feit in Albanië, ook voor de prostituee zelf. In april 2004 steekt ze illegaal de Griekse grens over. Ze werkte twee maanden als prostituee in Athene en verdiende vijftienghonderd euro. Daarvan moest ze duizend euro afstaan voor het visum en transport. Een jaar later waagde ze weer een poging. Ze werkte korte tijd in Athene, maar werd wederom uitgezet. Toen ik haar in april 2005 sprak, vertelde ze me wat er was gebeurd: ‘Voor ik werd uitgezet, werd ik ondervraagd door de politie. Ze vroegen me: wat kwam je hier doen? Ik antwoordde, er is hier werk. ‘Maar je mag hier niet werken’ zeiden zij weer. Ik herhaalde: maar er is hier werk. Silda was voor de derde keer een EU-land uitgezet als illegaal en dus ongewenst vreemdeling.²¹ Terug in Albanië werd zij echter weer door een hulporganisatie opgevangen als slachtoffer van mensenhandel en zij kreeg weer een plek in een opvanghuis, dit keer in het zuiden van het land.

De Griekse grenspolitie had Silda geen bescherming geboden, maar een vermelding in het Schengen-informatiesysteem (SIS II).²² In Nederland was hetzelfde gebeurd, de politie had haar eveneens aangemerkt en behandeld als illegale vreemdeling, maar bij terugkomst kon zij rekenen op steun van de IOM die haar wel erkenden als slachtoffer van mensenhandel.

5. Boeven vangen, illegalen uitzetten of arbeidsmigratie mogelijk maken?

Zoals eerder aangeduid, kan het fenomeen mensenhandel op verschillende manieren worden benaderd en begrepen. Deze verschillende benaderingen van mensenhandel sluiten elkaar niet uit, maar zijn afhankelijk van de positie waarin men zich bevindt en van waaruit men het fenomeen mensenhandel beziet. Uitgangspunt daarbij is de assumptie, dat sociale actoren ieder vanuit hun eigen maatschappelijke positie een eigen perceptie of ‘betekenissysteem’ over de maatschappelijke werkelijkheid en specifieke sociale fenomenen zoals

mensenhandel hanteren. Ook wetenschappers kunnen daarbij niet aangeven welke werkelijkheidsperceptie of betekenisstelsel de 'juiste' is. Wetenschappers ontwikkelen hun eigen ('tweede orde') perceptie van de sociale werkelijkheid, die naast het perspectief van de betrokkenen staat. Wel kan wetenschap de verschillende groeps- en individu-gebonden percepties van de sociale werkelijkheid ontrafelen en analyseren welke belangen er met ieder betekenisstelsel zijn gemoeid. De wetenschap alsook de journalistiek heeft daarbij met name een taak om het 'verwaarloosde perspectief' voor het voetlicht te brengen, het gezichtspunt van de partij met de zwakste maatschappelijke positie (Schuyt 1986, 56-66). In dit geval is het verwaarloosde perspectief dat van vrouwen zoals Silda Kleja. Ik zal betogen dat de dominante *crime control*-benadering van mensenhandel en de wetten en maatregelen die ingezet worden om mensenhandel tegen te gaan, de belangen van vrouwen als Silda niet voorop stellen. Bij de dominante benaderingen van mensenhandel worden de motieven van de migrant veelal over het hoofd gezien. Voor hen is mensenhandel een vorm van arbeidsmigratie, een manier om elders werk en een beter bestaan te zoeken.

De strafrechtelijke benadering: boeven vangen

De benadering van mensenhandel als een transnationaal crimineel fenomeen, de zogenoemde *crime control approach*, is sterk in opmars geraakt in de westerse wereld na de val van de muur. Nadat de natuurlijke vijand, het Oostblok, van het wereldtoneel verdween, ontstond een behoefte aan een nieuwe focus, een nieuwe vijand (Andreas & Nadelmann 2006). De val van de muur, het uiteenvallen van het Sovjet imperium, het afbrokkelen van het ijzeren gordijn en het opkomen van corruptie, leidden tot vrees voor oncontroleerbare stromen buitenlandse criminelen. In de negentiger jaren ontstond in Europa een groeiende onrust over verschuivende grenzen. Nieuwe mondiale criminele bedreigingen voor de veiligheid werden geformuleerd: transnationale drugshandel, mensenhandel, illegale migratie en terrorisme, om een paar te noemen.

In reactie op het wegvallen van de grenzen en de nieuwe bronnen van onveiligheid, ontstond een repressieve reactie vanuit de EU; men wilde de mobiliteit van mensen beheersen of liever controleren. De Europese Unie hief met de Schengen overeenkomst interne grenzen op, maar versterkte ter compensatie eveneens de externe grenzen van Europa, wat door Balibar (1999) ook wel de *double regime of the circulation of people* wordt genoemd (Andrijasevic, p. 190). De angst ontstond dat transnationale maffia groeperingen van buitenaf, eenmaal binnen vrijelijk door Europa zouden kunnen zwerven (Andreas en Nadelmann 2006, 178). Transnationale criminele groepen waren de nieuwe bedreiging van de maatschappelijke orde, zelfs de internationale veiligheid geworden. Door de nadruk te leggen op de criminele aspecten van migratie, waarbij je logischerwijs bij mensenhandel uitkomt, is migratie geleidelijk gecriminaliseerd. Berman (2003) citeert the US Department of Justice: '(traffic-

king) has become a grave threat to the security ... of the entire world community (Berman 2003, 63).

De vrees voor oncontroleerbare criminele elementen is terug te vinden in de institutionele plek die mensenhandel heeft binnen bijvoorbeeld de EU. De bestrijding van mensenhandel valt onder de bredere doelstelling van het creëren van een ruimte van vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid in Europa,²³ de zogenoemde derde pijler waar ook criminaliteitsbestrijding en samenwerking van politie en justitie onder vallen. De plek van het Protocol in het VN-systeem is eveneens kenmerkend, het valt onder het bureau ter bestrijding van georganiseerde misdaad en behoort bij het verdrag ter bestrijding van georganiseerde misdaad. Deze systematiek is ook doorgevoerd in de Nederlandse wetten en maatregelen op het gebied van de bestrijding van mensenhandel. Mensenhandel valt onder de afdeling georganiseerde criminaliteit structuren van politie en justitie. Een slachtoffer van mensenhandel krijgt pas een tijdelijke verblijfsvergunning als zij bereid is mee te werken aan een rechtsproces en als justitie de aangifte bruikbaar acht. Op grond van een Europese richtlijn zijn overigens alle EU lidstaten verplicht deze koppeling van strafrecht en vreemdelingenrechtelijke bescherming in te voeren.²⁴

Deze benadering van mensenhandel als een ernstige en bedreigende transnationale misdaad leidt volgens Berman tot een versimpeling van de migratievormen van vrouwen (Berman 2003, 49). Vrouwen passen alleen binnen die strafrechtelijke benadering als slachtoffers van een misdaad die weinig hebben te vertellen.

Silda's lotgevallen zijn in dit opzicht exemplarisch: zij kreeg geen bescherming, de Nederlandse autoriteiten achtten haar verklaringen niet bruikbaar of het was geen opportuun moment voor vervolging, dus werd zij teruggestuurd. De dienstdoende agent verklaarde het wel verhoren, maar niet toekennen van bescherming aan Silda simpelweg met: 'Ik vang boeven, dat is mijn werk.' (Hopkins 2005, 53.). Eenzelfde beeld komt naar voren uit de overige case studies in mijn boek. Yulia, een 14-jarig Bulgaars slachtoffer van mensenhandel, deed aangifte van mensenhandel (Hopkins 2005, 79-122). De politie arresteerde de vermeende daders, ze verhoorden Yulia, de verdachten en een klant van Yulia en lieten vervolgens de verdachten en de klant vrij en Yulia werd teruggestuurd, zonder enige vorm van hulp of begeleiding, naar Bulgarije. Zij was niet meer bruikbaar voor opsporing en vervolging. Als reden werd aangevoerd dat de verklaring van Yulia niet geloofwaardig was (Hopkins 2005, 92). Over de sporen van geweld op haar lichaam (brandwonden en andere littekens, Hopkins 2005, 92) zei de politie 'dat ze het ook zelf had kunnen doen'.

De vreemdelingenrechtelijke benadering; illegalen uitzetten

In de praktijk worden slachtoffers daarnaast behandeld als illegale vreemdelingen die de soevereiniteit van de Nederlandse staat schenden en dus ge-

arresteerd, gedetineerd en uitgezet moeten worden. De bestrijding van illegale migratie krijgt in de praktijk veelal voorrang boven de doelstelling vrouwenhandel te bestrijden. Deze vermenging in de uitvoeringspraktijk van de bestrijding van illegale migratie en mensenhandel begint al bij de definitie van mensenhandel, stellen enkele kritische schrijvers (Kapur 2005; O'Connell & Anderson 2006; Doezema). In het VN Protocol, maar ook in andere instrumenten, wordt mensenhandel verward en vermengd met illegale immigratie.

De discrepantie tussen de cijfers van de B9-verblijfsvergunningen (een slordige 60 per jaar) en de schattingen van de totaalomvang van mensenhandel (in Nederland in de duizenden, internationaal in de honderdduizenden) roept de vraag op of we geen vertroebeld beeld hebben gekregen door die vermenging in het begrippenapparaat. Immers; waar zijn de overige slachtoffers eigenlijk gebleven? Een antwoord op die vraag zou kunnen worden gegeven door de handhaving van het vreemdelingenrecht nader te bestuderen. Bijvoorbeeld, uit de Rapportage Vreemdelingenketen blijkt dat er alleen al in de periode mei tot augustus 2006 5.164 vreemdelingen gedwongen uit Nederland zijn uitgezet (Rapportage Vreemdelingenketen 2006, 40). Uit Landelijke Kaders van de Nederlandse Politie blijkt dat het uitzetten van illegalen zelfs aan quota en financiële prikkels is verbonden. In 2005 moesten 10.000 illegalen in bewaring worden gesteld. In 2006 en ook in 2007 moesten en moeten 12.000 illegale vreemdelingen in bewaring worden gesteld.²⁵

In die groep illegale (arbeids) migranten bevinden zich – naar mijn inschatting – waarschijnlijk slachtoffers van mensenhandel. Veel van de vrouwen wiens zaak ik, indirect of direct,²⁶ onderzocht voor mijn boek, kwamen terecht in vreemdelingendetentie en werden vervolgens uitgezet.

De zogenoemde 'Spirit' acties van de Amsterdamse politie zijn een interessant onderbouwing van deze stelling. Spirit was een multidisciplinair team van de politie, marechaussee en de vreemdelingendienst. Tijdens de grootste actie, op 23 september 2002, dreef het team ongeveer honderd vrouwen bijeen achter dranghekken op de tippelzone in Amsterdam en een dag later werden de vrouwen vanaf Schiphol met een klaarstaand vliegtuig het land uitgezet (voor een overzicht van deze operatie zie Hopkins 2005, 36-41 en 235-237; Autonoom Centrum 2004). De hulpverlening, noch het jeugd- en zedenteam van de Amsterdamse politie wisten er van tevoren van. Veegacties op tippelzones vonden ook plaats in andere steden in het land. Lange tijd was duidelijk dat vrouwenhandel plaatsvond op de Amsterdamse zone. De 'begeleidingscommissie tippelzone Theemsweg' van de Amsterdamse gemeente was eerder tot die conclusie gekomen en had dat gerapporteerd aan de gemeenteraad en geadviseerd tot sluiting (Begeleidingscommissie 2003). Er werd tijdens de Spirit-actie echter nauwelijks gecontroleerd op mensenhandel, alleen op illegaliteit. Burgermeester Job Cohen verantwoorde in 2003 de veegacties op de tippelzo-

ne aldus: ‘Het uitzetten van illegale prostituees is niet primair bedoeld om vrouwenhandel tegen te gaan. De belangrijkste reden is dat de vrouwen iets doen wat verboden is, namelijk werken zonder werkvergunning. De meest effectieve manier om daar een eind aan te maken is door ze uit te zetten.’ Uit zijn redenering blijkt dat op dat moment het tegengaan van illegale arbeidsmigratie boven de bescherming van mogelijke slachtoffers ging.²⁷

Ook de Nationaal Rapporteur Mensenhandel (2004, 230) wijst op grond van haar onderzoek op de ‘bezemkracht’ van (lokale) overheden: ‘dit [het niet bieden van bescherming aan slachtoffers, maar ze behandelen als illegale vreemdelingen] klemt temeer nu in het huidige politieke klimaat het belang van (directe) uitzetting van illegale vreemdelingen benadrukt wordt. Wanneer men onvoldoende oog heeft voor mogelijke slachtoffers van mensenhandel, dreigen zij ‘weggeveegd’ te worden door de op illegaliteit gestuurde (en soms overlastbestrijdende) ‘bezemkracht’ van (lokale) overheden. Voor de bestrijding van mensenhandel moet deze handelswijze echter als contraproductief worden opgevat.’ Rijken (2003, 284) merkt op over de gevolgen: ‘Eén van de belangrijkste belemmeringen voor een effectieve vervolging van mensenhandel is de afwezigheid van slachtoffers en getuigen, vaak ten gevolge van het feit dat ze het land zijn uitgezet door de vreemdelingenpolitie.’

Silda’s casus is hier weer illustratief. Op verschillende cruciale punten werd zij als illegaal behandeld en op andere momenten was zij weer slachtoffer van mensenhandel. Zo belandde zij in vreemdelingendetentie omdat ze werkte met vervalste papieren,²⁸ moest zij uit Nederland vertrekken vanwege haar illegale status, en werd zij drie keer uitgezet uit Griekenland en ze belandde in het registratiesysteem SIS (II) van de EU. Maar, eenmaal weer in eigen land, werd zij wel erkend als slachtoffer van mensenhandel en kon zij rekenen op ondersteuning.

De arbeidsrechtelijke benadering: migranten op zoek naar werk

Maar hoe imponerend de sterke arm van de wet en in groter verband, ‘Fort Europa’ ook lijkt en hoe klein en kwetsbaar de illegale (arbeids) migranten, Nederland en Europa hebben een zwakte: de vraagzijde van de markt. Op arbeidsmarkten in bijvoorbeeld het voormalige Oostblok heerst grootschalige werkloosheid en verborgen werkloosheid. In geïndustrialiseerde westerse landen is er evenwel grote vraag naar laaggeschoolde flexibele arbeid in de dienstensector (Engelen 2004, 11; Andrijasevic 2004, 182). In die dienstensector was en is een grote vraag naar vrouwelijke arbeid (Agustin onderscheidt drie types vrouwelijk migrantenwerk: *domestic work*, *‘caring’* en *‘providing sexual experience in the sex industry’*, Agustin 2004, 377) Deze ontwikkeling leidde tot de term *feminisation of migration*; meer dan ooit tevoren migreerden vrouwen, onder meer vanwege economische redenen.

Het vergaren van een (redelijk) inkomen vormt op veel momenten een belangrijke drijfveer voor Silda, en andere slachtoffers van mensenhandel, om bepaalde keuzes te maken.

Hoewel Silda op 14-jarige leeftijd, toen ze voor het eerst werd verhandeld werkelijk een willoos slachtoffer was, dat van de weg werd geplukt, was dat later slechts ten dele het geval. Silda verliet haar dorp vanwege de uitzichtloosheid, maar ook om de beperking van haar vrijheid die haar was opgelegd door haar vader te ontvluchten. Ze had een strategie uitgedacht. De ontvoering die vervolgens plaatsvond, was natuurlijk geen onderdeel van die strategie.

Na haar terugkeer naar Albanië – de periode waarin het onderzoek plaatsvond – was zij echter wel voornamelijk op zoek naar een inkomen. De redenen hiervoor zijn vrij simpel; ‘Ik wil een mooie toekomst voor mijn zoon’, vertelde ze. Maar ze bleef ook herhalen dat ze vrij wilde zijn, ze wilde niet dat anderen bepaalde hoe zij moest leven (Hopkins 2005, 16-17) Daarnaast was haar familie afhankelijk van haar voor een inkomen. Haar vader en sommige familieleden waren ziek, allemaal waren ze werkloos of bijna werkloos.²⁹ Dit vormde voor haar eveneens een belangrijke drijfveer voor het vinden van goedbetaald werk.

In het Noorden van Albanië zijn de economische vooruitzichten slechter dan in de rest van het land. De Wereldbank (World Bank 2003) berekende dat 20 procent van de bevolking in dat gebied werkloos is en dat twee derde deel in armoede leeft. En er heerst verborgen werkloosheid; voor landarbeiders is er sporadisch werk, soms maar een paar uur per week. Veel huishoudens in de bergen hebben geen stromend water en elektriciteit. Maar weinig kinderen en jongeren staan ingeschreven op middelbare scholen. Men verlaat massaal het ontoegankelijke berggebied, veel jonge mensen trekken naar de grote steden in Albanië of wagen de oversteek naar een buurland. In sommige dorpjes wonen alleen nog oude vrouwen.

Silda wees het aanbod van de IOM af en zocht naar een bron van inkomsten die meer zou opleveren. Uit eigen beweging zocht zij contact met mensenhandelaar Mario, die haar aan een visum en transport over de grens hielp. In Athene had zij contact met een man die een bordeel runde. Silda was goed op de hoogte van het reilen en zeilen van clandestiene migratie en de daarbij gepaard gaande uitbuiting en mishandeling die zij eerder had ondervonden. Mario maakte misbruik van haar kwetsbare situatie door exorbitante prijzen voor zijn diensten te vragen. Desalniettemin waagde Silda toch tot twee keer toe een gevaarlijke oversteek naar Griekenland. Het gegeven dat migranten zoals Silda mensenhandelaren actief opzoeken en hun aanbod aanvaarden, met enige voorkennis van de risico's, verstoort het geldende discours van mensenhandel waarin willoze slachtoffers en roekeloze boeven en een beschermende staat een rol spelen. Silda's keuzes (om terug in Tirana weer in de prostitutie te werken en de oversteek naar Griekenland) zijn hier een pregnant voorbeeld van. Zij

had een strategie uitgedacht, wilde haar situatie verbeteren en 'gebruikte' daarbij pooiers en uiteindelijk mensenhandelaren.

Ook uit andere onderzoeken naar mensenhandel blijkt dat migranten op de eerste plaats op zoek zijn naar werk of een inkomen en pas in tweede instantie in verkeerde handen terecht komen (zie studies naar sociaal-economische profielen van slachtoffers van mensenhandel in België, Italië en Nederland, Hippokrates 2003; Alpes 2006; Kapur 2005; Berman 2003 en 2006; Andrijasevic 2004). Slechts een klein deel van de migranten is volstrekt onwetend en onwillend en wordt ontvoerd. In het kader van het Europese Hippokrates-rapport werd onderzoek gedaan naar de sociaaleconomische profielen van slachtoffers van mensenhandel in België, Italië en Nederland (in totaal werden 333 zaken onderzocht, Hippokrates 2003). In het Nederlandse onderzoek stelde 11 van de 80 respondenten in Nederland ontvoerd te zijn, de meerderheid gaf aan te zijn vertrokken vanwege geldgebrek of de verwachting te kunnen werken onder betere omstandigheden (Hippokrates 2003, 277). In België werden 173 dossiers van slachtoffers onderzocht. Daaruit bleek ook dat de meerderheid van de vrouwen het land had verlaten vanwege financiële redenen (in 30% was het motief voorziening in de basisbehoeften, 23% vanwege geld voor de familie en 35% vanwege werk, p. 26). Het onderzoek in Italië naar 80 dossiers geeft eenzelfde beeld: 62 van de 80 vrouwen geeft aan het aanbod van de mensenhandelaar te hebben overwogen omdat ze hun economische omstandigheden wilden verbeteren, voor een inkomen voor hun familie, om een betere toekomst voor hun kinderen te verwezenlijken en om meer luxueuze levensomstandigheden te kunnen permitteren (p. 192).

Het vergaren van een inkomen, meer nog dan het vinden van werk, als uitweg uit een situatie van armoede, is veelal het motief van slachtoffers van mensenhandel voordat ze in handen van mensenhandelaars vallen. Alpes (2007) die onderzoek deed naar Nigeriaanse prostituees in Parijs, concludeert: 'human trafficking is labour migration gone wrong' (Alpes 2007, 4). Zij wijst er op dat mensenhandelaren ook helpers kunnen zijn. Zij boden een uitweg uit soms zeer schrijnende situaties waarin de vrouwen zich bevonden voordat ze in contact met hen kwamen. De uitbuiting en geweldpleging door de mensenhandelaren waar het VN Protocol zich op richt, beschrijven dus volgens Alpes (Alpes 2007, 4 en 8) dan ook slechts een deel van het migratieproces van een slachtoffer van mensenhandel. Ook politicoloog Rutvica Andrijasevic, die onderzoek deed naar Oost-Europese straatprostituees in Italië, concludeert dat de vrouwen contact hadden gezocht met mensenhandelaren om hun *migration project* te kunnen verwezenlijken (Andrijasevic 2004).

In Nederland

Ook tijdens het verblijf in het land van bestemming is de arbeidsrechtelijke benadering van mensenhandel een verwaarloosd perspectief. Op verschillende punten had Silda de mogelijkheid te ontsnappen aan haar pooiers, maar zij keerde her-

haaldelijk naar hen terug. Ze liet mij bijvoorbeeld foto's zien van haar tijd in Italië, waar zij ruim anderhalf jaar werkte, waaruit bleek dat de pooiers haar en andere vrouwen relatief vrij lieten. Dat neemt niet weg dat er op andere momenten grove mishandeling plaatsvond. Zij werd geslagen, gedwongen, bedreigd en mishandeld. In Nederland, toen de politie haar arresteerde op een prostitutieboot in Utrecht, kwam zij in vreemdelingendetentie terecht vanwege het werken met een vervalst paspoort. Op het moment – drie maanden later – dat zij echter weer weg mocht uit de vreemdelingengevangenis, belde zij als eerste de mensenhandelaar Petraq. Dit valt natuurlijk niet alleen te verklaren vanuit haar wens om een inkomen te vergaren. Wat ook meespeelde was het feit dat zij niemand in Nederland kende en zij vertrouwde de politie niet. Herhaaldelijk stelde Silda in gesprekken dat zij graag in Nederland was gebleven om te werken. Het ging haar daarbij niet zozeer om het land Nederland, maar de mogelijkheden om goedbetaald werk te vinden. Het feit dat zij, na terugkeer, zelfstandig probeerde sekswerk te vinden in Griekenland mag hier een voorbeeld van zijn.

Uit andere onderzoeken blijkt ook dat slachtoffers van mensenhandel in het land van bestemming zoeken naar werk, tijdens de periode van uitbuiting en daarna. Esther van Eimeren interviewde twaalf slachtoffers van mensenhandel in Nederland over hun terugkeerplannen. Elf van hen gaven aan te willen blijven (van Eimeren 2004, 67). Zelf geld verdienen was voor de vrouwen in kwestie van groot belang (p. 73). Ook uit het Hippokrates onderzoek blijkt dat een meerderheid van de vrouwen wil blijven werken. Uit het Nederlandse onderzoek blijkt dat meer dan de helft (45 van de 80) van de vrouwen van plan is in Nederland te blijven (Hippokrates 2003, 266-267). Wat hierin ook meespeelt is de vrees voor represailles bij terugkeer, maar de meeste vrouwen geven eveneens aan in Nederland te willen werken (Hippokrates 2003, 69).

De sanctie in de Nederlandse wetgeving als een vrouw van slachtoffer van mensenhandel transformeert naar een arbeidsmigrant (of: gelukszoeker), is hard. Niet-EU-burgers zoals Silda zijn uitgesloten van arbeidsrechtelijke bescherming, onder de prostitutiewetgeving. Vanwege de door Wijers en Have-mans (2001) gesignaleerde vreemdelingenrechtelijke toets in de prostitutiewetgeving worden bepaalde groepen migranten prostituees uitgesloten van de bescherming die de maatregel biedt aan Nederlandse en EU prostituees. Zij verdwijnen in het traject van de illegale migrant: arrestatie, detinering en uitzetting. De (dreiging van) de handhaving van het vreemdelingenrecht (arrestatie, detinering en uitzetting) gaat veelal hand in hand met het gebrek aan rechten op de arbeidsmarkt voor vreemdelingen. O'Connell en Anderson (2006, 26) merken hierover terecht op: *'the state's role in constructing conditions under which the use of trafficked or otherwise unfree labour becomes a realistic and profitable option for employers, is overlooked.'* Doordat de sanctie op het door Cohen bekritiseerde 'werken zonder werkvergunning' zo hard is, wordt het wellicht makkelijker voor de geweldplegers, pooiers of bordeelhouders om de vrouwen onder de duim te houden.

Reïntegratie en rehabilitatie

Ook bij terugkeer worden de drijfveren van de vrouwen genegeerd. Het reïntegratieprogramma voor teruggekeerde slachtoffers van mensenhandel van de IOM ziet over het hoofd dat slachtoffers in veel gevallen nog steeds te kampen hebben met hetzelfde probleem – een gebrek aan een redelijk inkomen – dat hen ooit in de armen van mensenhandelaren dreef. Hoewel de schattingen van totaal aantallen slachtoffers zoals gebruikelijk in de duizenden lopen, ving de Albanese IOM in het jaar 2004 maar 34 slachtoffers van mensenhandel op, 22 van hen kregen via de IOM een baan. Slechts een enkeling behield de baan op lange termijn.³⁰

In 2004 bood de IOM in Tirana slachtoffers van mensenhandel twee mogelijkheden tot werk. Vrouwen konden aan de slag in een schoenenfabriek waar schoenen voor de Italiaanse markt werden geproduceerd of ze kregen een baan in een bistro in de stad. De salarissen waren respectievelijk 50 en 100 euro per maand. Silda kreeg een baan in een bistro, waar ze 100 euro per maand verdiende, een voor Albanese begrippen redelijk salaris. Het was evenwel in haar ogen onvoldoende om haar zoon en familie van te kunnen onderhouden en zij maakte de keuze om in de prostitutie te gaan werken en om uiteindelijk weer naar Griekenland te gaan, samen met twee andere slachtoffers van mensenhandel die ook werden opgevangen door de IOM. Nadat Silda een tweede keer was uitgezet, kwam zij weer terecht in het reïntegratieprogramma van de IOM; ze kreeg een baan en een woning. Maar nog steeds wilde zij uit Albanië te vertrekken.

Uit andere onderzoeken en rapporten blijkt eveneens dat terugkeer naar Albanië op de korte of lange termijn leidt tot herhaalde mensenhandel. Uit de jaarcijfers van IOM Albanië bleek dat ten minste 12 van de om en nabij 100 vrouwen die tussen 2001 en 2004 waren opgevangen, voor een tweede keer in het IOM programma terecht kwamen, wat inhoudt dat ze een tweede als slachtoffer van mensenhandel werden beschouwd. Wat er met de overige vrouwen gebeurt, is onduidelijk, de IOM verliest op de lange termijn contact met de vrouwen in hun programma.³¹ Tijdens mijn eerste bezoek aan Albanië in 2002, heb ik de schoenenfabriek bezocht en interviews gehouden met vrouwen die daar werkten. Een van hen (die ooit naar Nederland was verhandeld en vervolgens was uitgezet, zie: Hopkins 2003) stelde dat ze niet kon rondkomen van 50 euro per maand. Zij wilde naar Griekenland om daar werk te vinden in de seksindustrie. Enkele weken na mijn vertrek begreep ik dat ze was verdwenen.³²

6. Wiens probleem?

Mensenhandel is een complex fenomeen en kan, zoals eerder gesteld, op allerlei manieren worden geanalyseerd, afhankelijk van wiens perspectief en wiens probleem men als uitgangspunt neemt (Alpes 2007, 3). De bovengenoemde

verschillende benaderingen van mensenhandel zijn ontstaan vanuit een bepaald perspectief. Ze sluiten elkaar niet uit, maar geven ieder een bepaald beeld van de complexe werkelijkheid van mensenhandel en de daarbij betrokken vrouwen. Hoewel de strafrechtelijke en vreemdelingenrechtelijke benaderingen vanuit het perspectief van de staat wellicht logisch zijn, bieden ze weinig (rechts)bescherming voor de betrokken slachtoffers.

De enige kans op erkenning van haar fundamentele rechten en bescherming tegen uitbuiting maakte Silda door aangifte te doen van mensenhandel. Zeer weinig vrouwen krijgen in Nederland een verblijfsvergunning op grond van de aangifte tegen mensenhandel. Had Silda dit overigens wel gekregen, dan zou zij een instrumentele rol toebedeeld hebben gekregen in de strafrechtelijke benadering van mensenhandel. Zouden de daders zijn veroordeeld, dan nog zou zij teruggestuurd worden. Echter, bij het wegvallen van die optie (vanwege allerlei redenen) rest alleen nog de categorie illegaal vreemdeling.

Door slachtoffers van mensenhandel te behandelen als illegale vreemdelingen, komen de oorzaken van mensenhandel; armoede en uitzichtloosheid, niet aan de orde. Een fundamenteel probleem voor de migrant in kwestie wordt niet geadresseerd. Een van de gevolgen is dat Silda weer de keuze maakte om clandestien naar Griekenland te gaan om daar te werken, waarbij er een herhaling van zetten plaatsvindt.

Ook binnen het reïntegratieprogramma van de IOM is er weinig aandacht voor die oorzaken van mensenhandel. De onderliggende boodschap is: migratie is gevaarlijk, blij thuis (een boodschap die ook is verwoord in preventieve campagnes van de IOM, zie Andrijasevic 2004), hoewel goed bedoeld, komt het volstrekt niet overeen met de realiteit van vandaag de dag waarbij vrouwen grenzen oversteken uit economische noodzaak en met een overlevingsplan. Zolang er geen erkenning en acceptatie is van het gegeven dat vrouwen uit eigen beweging migreren voor werk, zal de reïntegratie en rehabilitatie van slachtoffers van mensenhandel slechts marginale effecten behalen. Sterker nog: *'The anti-trafficking framework has not succeeded in detaching itself from hidden agendas, and consequently it has proven to do little good for the trafficked person and great harm to migrants and women in de the sex industry.'* (Kapur 2005b, 114).

De IOM heeft op internationaal niveau erkend dat het creëren van legale migratiekanalen voor vrouwelijke migranten zou kunnen bijdragen aan het oplossen van het probleem van mensenhandel (zie Berne Initiative 2004 en Berman 2006, 7-8). De internationale strijd tegen mensenhandel die steunt op het aan de ene kant criminaliseren van diegenen die migranten clandestien helpen met hun migratie en aan de andere kant het terugkeren, rehabiliteren en reïntegreren van diegenen die zijn verplaatst door de mensenhandelaren, zou vervangen of aangevuld moeten worden met maatregelen die veilige arbeidsmigratie mogelijk maken voor vrouwen als Silda. Silda's herhaalde migratie

naar landen waar er beter betaald werk zou dan niet geanalyseerd worden als 'crisis-producing' maar eerder als 'life-saving' (Sharma, 2005 blz. 89); een poging toegang te krijgen tot haar fundamentele rechten en bestaanszekerheid.

NOTEN

1. En leent zich om die reden, dat het een proces beschrijft, in plaats van een daad of actie, niet voor een strafrechtelijke benadering waarin mensenhandel als een delict wordt beschouwd, O'Connell & Anderson (2006).
2. Zij refereert hier aan het brede prisma van belangenorganisaties, verschillende internationale en nationale gouvernementele organisaties die qua beginselen en doelstellingen hemelsbreed verschillen, maar zich toch allen achter de strijd tegen mensenhandel scharen. Het roept de vraag op wat de onderliggende motieven eigenlijk zijn van die verschillende partijen. Volgens O'Connell & Anderson (2006) ligt dit aan de vage en te ruime definitie van mensenhandel, waardoor het vatbaar is voor opportune interpretaties.
3. De organisatie Coalition Against Trafficking in Women, CATW beschouwt prostitutie als vrouwenhandel en vormt een sterke lobby in Amerika, de VN (het heeft consultatieve status) en ook bij de EU, door hun lidmaatschap van de abolitionistische federatie, een verbond van anti-prostitutie NGO's. zie: <http://www.catwinternational.org/>.
4. Een verdere bespreking van het abolitionistische gedachtegoed voert hier te ver. Zie: de Vries (1999), de Vries (2005), Doezema (2001).
5. Kamerstukken II 1999/2000 25 437, nr. 24.
6. Zie ook de evaluatierapporten: A. L. Daalder, Het bordeelverbod opgeheven, prostitutie in 2000-2002, Den Haag, Boom juridische uitgevers/Ministerie van Justitie, WODC, Onderzoek en beleid nr. 200 en M. Goderie, F. Spierings, S. ter Woerds, Illegaliteit onvrijwilligheid en minderjarigheid in de prostitutie een jaar na de opheffing van het bordeelverbod, juli 2002, Den Haag, ministerie van Justitie, WODC.
7. Zie registratie Stichting Tegen Vrouwenhandel, 2004:http://www.fo-stvkenninet.nl/leo/uploaddb/download_object.asp?atoom = 6223&VolgNr = 7.
8. Van Dijk baseert de schatting op de aangiften van mensenhandel in Nederland. Voor een verantwoording van dat cijfer, zie van Dijk (2002, 123-124).
9. The UN Protocol to Prevent, Suppress, and Punish Trafficking in Persons, especially Women and Children, Supplementing the United Nations Convention Against Transnational Organized Crime, 2000, http://www.uncjin.org/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_%20traff_eng.pdf.
10. United Nations Convention Against Organized Crime, http://www.uncjin.org/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_eng.pdf.
11. Protocol against the Smuggling of Migrant by Land, Air and Sea (2000), Doc A/55/383, aangenomen bij Resolutie A/RES/55/25, 15 november 2000 en Protocol against the Illicit Manufacturing of and Trafficking in Firearms, Their Parts and Components and Ammunition, A/RES/55/255, aangenomen 31 mei 2001.
12. Tot 2005 was mensenhandel strafbaar op grond van artikel 250 A wetboek van strafrecht. Volgens die oude definitie was mensenhandel beperkt tot uitbuiting en exploitatie in de seksindustrie.
13. Dit betreft een recente verandering van hoofdstuk B9. Eerder moesten slachtoffers terug naar het land van herkomst, ongeacht de lengte van de verblijfsduur in Nederland. Het bleek vrijwel onmogelijk om een verblijfsvergunning op grond van

- humanitaire gronden te bemachtigen. Zie brief van minister Verdonk aan de Tweede Kamer, 5431581/06/DVB, 14 augustus 2006.
14. Soepeler regels voor slachtoffers uitbuiting, Ron Meerhof, de Volkskrant, 18 oktober, 2007.
 15. Bron: het Bureau Nationaal Rapporteur Mensenhandel. De STV houdt het echter op 89 B9-verblijfsvergunningen in 2006.
 16. Gerard Mulder, ex-adjunct hoofdredacteur bij HP/de Tijd.
 17. Wordt ook wel de code Lekë Dukagjini genoemd. Dit verwijst naar een Albanese prins (1410-1481) die de code opstelde en tegen de Turken vocht. In de Kanun staan regels over familieverhoudingen en de behandeling van gasten en zeer gedetailleerde regels op het gebied van de beslechting van geschillen, waaronder bloedwraak. Leonard Fox publiceerde in 1989 de standaardvertaling van de Kanun.
 18. Uit rapporten, bijvoorbeeld Child Trafficking in Albania, Save the Children, Maart 2001, 43, is bekend dat sommige slachtoffers van mensenhandel terugkeren en vervolgens worden verstoten door hun familie. Overigens wordt niet gemeld of de Kanun hiervan de oorzaak is. Medewerkers van het reïntegratie en rehabilitatieproject van de IOM bevestigen dit.
 19. Haar vader zei letterlijk tegen haar: Ik laat je nooit meer gaan (de titel van het boek).
 20. De officier van Justitie, Frans van Straelen had een dossiermap met 'zaak Kleja' op de plank liggen. Zogenaemde 'plankzaken', zaken die vanwege capaciteitsgebrek of om onduidelijke redenen niet worden opgevolgd zijn een erkend probleem bij de opsporing en vervolging van mensenhandelzaken, zie hierover BNRM (2004, 146, 153, 154, 193).
 21. Toen ze 14 jaar was, werd ze voor het eerst Griekenland uitgezet, later werd ze vanuit Nederland teruggestuurd en daarna werd zij twee keer Griekenland uit gezet. Vermoedelijk werden de laatste drie keer geregistreerd.
 22. Verordening (EG) nr. 2424/2001 van de Raad van 6 december 2001 betreffende de ontwikkeling van een Schengeninformatiesysteem van de tweede generatie (SIS II). Dit informatiesysteem zorgt ervoor dat grensposten, politie autoriteiten en consulaire vertegenwoordigers van de bij de Schengen-ruimte behorende lidstaten kunnen beschikken over gegevens over gezochte personen, voorwerpen of voertuigen.
 23. Op basis van het verdrag van Amsterdam, 1997.
 24. In België en Italië bestaat al langere tijd een met de Nederlandse vergelijkbare aanpak van mensenhandel, met tijdelijke verblijfsvergunningen voor slachtoffers van mensenhandel. Italië heeft het meest verrekende systeem: ook als een persoon geen aangifte doet van mensenhandel, kan hij/zij aanspraak maken op opvang en bescherming, zie ook Hippokrates (2003).
 25. Landelijke Kader Nederlandse Politie 2003-2006 en Landelijke Kader Nederlandse Politie 2007.
 26. Met direct verwijs ik naar de vrouwen die ik persoonlijk heb gesproken. Met indirect verwijs ik bijvoorbeeld naar de vrouwen die werden gearresteerd in de Lutine-zaak, zie hoofdstuk 'Creatief in personeel voorzien' blz 123 van mijn boek. Veertien buitenlandse vrouwen werden 'gered' uit bordeel Flair in Nieuwegein. Hun aangiften werden gebruikt in de rechtszaak tegen het netwerk vrouwenhandelaars. De hoofdverdachte kreeg 7,5 jaar gevangenisstraf opgelegd. Bijna alle vrouwen werden teruggestuurd. Vier van hen belandden zelfs in vreemdelingendetentie. Maar een van hen bleef Nederland, op grond van een huwelijk met een Nederlander.
 27. Op andere momenten spreekt Cohen wel over slachtoffers van mensenhandel die bescherming behoeven, zie bijvoorbeeld het voorwoord van Cohen in de Evaluatie Amsterdams Netwerk ter Bestrijding van Vrouwenhandel, 1998-2001.
 28. Het hebben van valse papieren is een van de signalen op grond waarvan de politie kan vermoeden dat er sprake kan zijn van mensenhandel, zie: Aanwijzing aanpak

- mensenhandel en andere vormen van uitbuiting in de prostitutie, d.d. 29 juni, in werking getreden op 1 oktober 2000 (Stc. 2000, 188).
29. Haar vader en zus hadden seizoensgebonden werk als landarbeiders, maar dat verschilde per week, soms was er werk, soms niet.
 30. Bron: interview met Hera Shanaj, projectleider van het reïntegratie programma.
 31. Idem.
 32. Telefoongesprek met een IOM-medewerker, februari 2003.

BIBLIOGRAFIE

- Agamben, G. (2002), *Homo Sacer (de soevereine macht en het naakte leven)*. Boom/Parresia, Amsterdam.
- Agustin, L.M. (2004), A migrant world of services, *Social Politics*, Oxford University Press, 10(3) 377-96.
- Alpes, M.J. (2007), *The traffic in Voices: Reconciling experiences of migrant women in prostitution with the paradigm of 'human trafficking'*. Paper for conference: Gender and irregular migration in a global and historical perspective, Leiden University, January 18-19 2007.
- Andreas, P. & E. Nadelmann (2006), *Policing the Globe*. Oxford University Press, 2006.
- Andrijasevic (2004). *Trafficking in Women, and the Politics of Mobility in Europe*. PhD, University of Utrecht.
- Autonomo Centrum (2004), *Over de Grens*, Autonomo Centrum.
- Balibar E. (1999), Lecture delivered October 4, 1999, on the invitation of the Institut français de Thessalonique and the Department of Philosophy of Aristotle University of Thessaloniki. French text first published in: *Transeuropéennes 17* (1999-2000): 9-17. The translation of this essay, by Erin M. Williams, originally appeared under the title World Borders, Political Borders, *PMLA* 117 (2002): 71-78.
- Begeleidingscommissie Tippelzone Theemsweg (2003), *Halfjaarrapportage 2003*, 15 oktober 2003, Amsterdam.
- Berman, J. (2003), (Un) popular Strangers and Crises (Un) Bounded: Discourses of Sex-Trafficking, European Immigration and National Security under Global Duress, *European Journal of International Relations*, 9(1), 37-87.
- Berman, J. (2006), Grensoverschrijdingen: van vrouwenhandel naar migratiebeheer, *Terecht*, 76, 4-10.
- Bureau Nationaal Rapporteur Mensenhandel, rapportage over mensenhandel, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006.
- Commission of the European Communities (2003), DG Justice & Home Affairs, Research based on case studies of victims of trafficking in human beings in 3 EU Member States, i.e. Belgium, Italy and the Netherlands. Hippokrates JAI/2001/HIP/023, May 2003. (the Netherlands: Hopkins en Nijboer).
- De Vries, P. (1999), De ketenen van de blanke slavin en het belastbaar inkomen van de sekswerkster. Honderd jaar feminisme en prostitutie in Nederland, *Eeuwige kwesties. Honderd jaar vrouwen en recht in Nederland*, jubileumuitgave Nemesis (Deventer 1999).
- De Vries, P. (2005), 'White Slaves' in a Colonial Nation: the Dutch Campaign Against the Traffic in Women in the Early Twentieth Century, *Social & Legal Studies*, SAGE Publications, 14(1), 39-60.
- Doezema, J. (2000), *Loose Women or Lost Women?* International Studies Convention Washington, DC, February 16 - 20, 1999 Gender Issues, 18, 23-50.

- Doezema J. (2001), Ouch! Western Feminists' 'Wounded Attachment' to the 'Third World Prostitute', *Feminist Review*, 67, 16-38.
- Engelen, E. (2004), Hoe openheid en bescherming te combineren? Pleidooi voor een 'burgerschapstrap', *Migrantenstudies*, 20(1), 2-21.
- Fox, L. (1989), *Kanuni I Leke Dukagjini: The Code of Leke Dukagjini*, Gjonlekaj Publishing Company.
- Gallagher, A. (2002), Trafficking, Smuggling and Human Rights: Tricks and Treaties, *Forced Migration Review*, 12, 25-28.
- Gallagher, A. (2006), *Trafficking, International Law and Human Rights*, PhD, University of Utrecht.
- Hopkins, R. (2003), Een half miljoen slavinnen in Europa, *M-Magazine van NRC Handelsblad*.
- Hopkins, R. (2005), *Ik laat je nooit meer gaan*, uitgeverij de Geus, Breda.
- Hopkins, R. (2005b), Slavenhandel op de Wallen, *M-Magazine van NRC Handelsblad*.
- Illegalennota 2004, 29 537 Nr. 2, vergaderjaar 2003-2004.
- Illegalennota: Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2005-2006, 29537, nr. 28. – Den Haag: Sdu Uitgevers, 2005. – 14 p. – Plaatscode: BR 736.
- International Organization of Migration (IOM). (1998), Analysis of Data and Statistical Resources Available in the EU Member States on Trafficking in Humans, Particularly in Women and Children for Purposes of Sexual Exploitation. Report for the STOP Program, Geneva, IOM.
- International Save the Children Alliance (2004), Annual Report 2004.
- Kapur, R. (2005), *Erotic justice*. Glasshouse Press, London.
- Kapur, R. (2005b), Travel Plans: Border Crossings and the Rights of Transnational Migrants, *Harvard Human Rights Journal*, 18.
- Leal, Maria Lúcia & Maria de Fátima Leal (2003), *Study on Trafficking in Women, Children and Adolescents for Commercial Exploitation in Brazil*, CECRIA, Brasilia.
- Nijboer, J. (2003), De aanpak van internationale mensenhandel, *Delikt en Delinkwent*, 34(5), 477-503.
- O'Connell Davidson, J. & B. Anderson (2006), The Trouble With 'Trafficking', in C. Van den Anker & J. Doomernik & J. Palgrave (eds.), *Women's Rights and Trafficking in Human Beings*.
- Pearson, E. (2002), *Human Traffic and human rights: Redefining victim protection, Anti-Slavery*.
- Rapportage vreemdelingenketen over de periode mei t/m augustus 2006. Behorende bij de brief van 3 november 2006 (DDS 5444981/06/SCV) van de Minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie en de Minister van Buitenlandse Zaken
- Rijken, C. (2003), *Trafficking in Persons, Prosecution from a European Perspective*. TMC Asser Press.
- Sassen, S. (2002). Strategic instantiations of gendering: global cities and global survival circuits, in B. Ehrenreich & A. Hoschild (eds.), *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*. New York: Holt.
- Save the Children (Daniel Renton), *Child Trafficking in Albania*, March 2001.
- Sharma, N. (2005), Anti-Trafficking Rhetoric and the Making of a Global Apartheid, *NWSA Journal*, 17(3), 88-111.
- Special Rapporteur on Trafficking in Persons, Especially Women and Children, Integration of the human rights of women and the gender perspective, E/CN.4/2005/71, 22 December 2004.
- Swedish Ministry of Industry, Employment and education, Prostitution and Trafficking in Women, Factsheet, January 2004. <http://www.naring.regeringen.se/fragor/jam-stalldhet/>.

- The Berne Initiative: Managing International Migration through International Cooperation: The International Agenda for Migration Management, Berne II Conference, 16-17 December 2004, Berne, Switzerland.
- The Global Alliance Against Trafficking in Women (GAATW) (2001), *Human Rights and Trafficking in Persons: a Handbook*, GAATW, Bangkok.
- UNICRI (2004), *Trafficking of Nigerian Girls into Italy*, UNICRI.
- US State Department (2004), *The Link Between Prostitution and Sex Trafficking*, <http://www.state.gov/r/pa/ei/rls/38790.htm>.
- US State Department (2006), *Victims of Trafficking and Violence Protection Act of 2000: Trafficking in Persons Report*, <http://www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2006/>.
- Van Dijk, E. (2002), *Mensenhandel in Nederland, 1997-2000*, KLPD Recherche Thema-boek, KLPD, Zoetermeer.
- Van Doornick, M. (2006), Strategieën voor de bestrijding van mensenhandel, *thema-nummer tijdschrift Terecht over mensenhandel, migratie en globalisering*, 30-31.
- Van Zeijl, F. (2001), Paars Prostitutiebeleid, *Opzij*.
- Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2001), *Nederland als immigratiesamenleving*. SDU, Den Haag.
- Wijers, M. & L. Lap-Chew (1999), *Trafficking in women, forced labour and slavery-like practices in marriage, domestic labour and prostitution*, GAATW & STV.
- Wijers, M. & R. Havemans (2001), Sekswork, *Nemesis*, (6), 190-202.
- World Bank and INSTAT (2003), *Albania: Poverty During Growth. A Poverty Profile of Albania*, background paper for the World Bank Poverty Assessment.